

DANIELA URBANOVÁ

JAZYKY STARÉ ITÁLIE

Tento článek je první částí delšího příspěvku, která navazuje na předchozí stať A. Bartoňka „Formování jazykové situace v předhistorické a protohistorické Itálii“, jejíž náplní je diachronická analýza jazykové situace ve staré Itálii. V našem příspěvku se pokusíme o stručnou charakteristiku jazyků doložených na italské půdě písemnými památkami v době historické, tj. v 7.–1. stol. př. Kr. Ponecháme stranou pouze jazyky do Itálie importované — tj. především řečtinu, která je dostatečně pojednána ve výše zmíněném článku A. Bartoňka, a doklady punštiny resp. jazyků semitského typu.¹ Doklady semitských jazyků se nacházejí především při jihozápadním pobřeží Itálie a na ostrovech (4 nápisy byly nalezeny na Sardinii, 3 z období 830–750 př. Kr., čtvrtý nápis pochází ze 7. stol. př. Kr.), další čtyři fragmentární doklady pocházejí z 8. stol. př. Kr. z řecké Pithekoussai (Ischia) — na vlastním italském poloostrově byly nalezeny tři nápisy pocházející z 8.–7. stol. př. Kr. Stranou zůstává rovněž latina, jakožto jazyk velmi dobře dokumentovaný.

Pro značný rozsah tematu rozdělíme článek do dvou částí, v této první pojedáme o neindoevropských jazycích autochtonního charakteru.

I. Autochtonní neindoevropské jazyky

I. 1. Rétština

Na poli vědeckém, a především v archeologii se dnes jako Rétové označují všechny kmeny, které obývaly alpskou oblast mezi Lago Maggiore a řekou Piave a prostor mezi Bodamským jezerem a údolím dolního Innu. Kmeny, které

¹ Používáme zde termín jazyky semitského typu, vzhledem k obtížnému přiřazování zvláště starších epigrafických památek ke konkrétnímu jazyku, viz ADAMASSI GUZZO 1967, *Le iscrizioni puniche delle colonie in occidente*, *Studi semitici* 28, Roma, a dále idem 1987, *Iscrizioni semitiche di nord-ovest in contesti greci e italici (X-VII sec. a. C.)* *DdA* s. III, 5, 2, 13-27.

tuto oblast obývaly, pravděpodobně nevytvářely jazykové, politické, náboženské či kulturní společenství.² Archeologické výzkumy v údolí Adige a v oblasti Trento — Bolzano, tedy v jádru rétského území, potvrzují souvislý vývoj kultury di Luco, Meluno, Fritzens a Sanzeno, zatímco oblast Valcamonica se zdá být oblastí s vývojem odlišným.³ Vzhledem k relativní uzavřenosti jednotlivých alpských údolí, která přispěla k značné izolovanosti obyvatelstva, můžeme považovat za velmi pravděpodobné, že tato oblast byla ve starověku jazykově i kulturně značně roztržštěná.⁴

Z oblasti, obecně pokládané za rétskou, pocházejí *nápisy psané v abecedě z Lugana* (především z okolí Lago Maggiore, Lago Lugano, a Lago di Como) jde o soubor nápisů, které bývají označovány jako *Lepontské* — jedná se o doklady indoevropského jazyka — buď přímo keltského, nebo keltštině blízkého.

Dále z této oblasti pocházejí *nápisy psané abecedou ze Sondria a z Valcamonica*, resp. z okolí Gardského jezera. Pravděpodobně jde o doklady jednotného jazyka, nazývaného kamunština (viz dále sub I. 2.).

Vlastních **rétských nápisů** je cca 200 (od VI. stol. př. Kr. do přelomu letopočtu),⁵ pocházejí především z Jižních Tyrol (Trentina), severozápadního Veneta a hraničních alpských oblastí — ze Severních Tyrol a dolního Engadinu. Rétské nápisy jsou redigovány převážně ve dvou abecedních variantách: nápisy z Jižního Tyrolska, odkud pochází více než polovina veškerých rétských nápisů, jsou psány „abecedou ze Sanzena“, (dříve „abeceda z Bolzana“.) Nápisy pocházející z jižního Trentina a severozápadního Veneta — jsou psány abecední variantou z Magrè, která je blízká nápisům venétským. Existují rovněž rétské nápisy nalezené přímo v oblasti Veneta, psané venétskou abecedou⁶.

Celý rétský korpus čítá zatím přesně 205 nápisů, jedná se ovšem většinou o kratší, často jednoslovné či fragmentární nápisy, především na votivních předmětech (sošky, jelení parohy etc.), o nápisy na skálách, kamenných stélách, na keramice a bronzových nádobách. Většina nápisů je psána ve *scriptio continua*, orientace písma kolísá, převažuje směr zprava doleva. Rovněž interpretace některých znaků činí potíže, neboť Rétové po převzetí abecedy — ať už od Etrusků, snad v oblasti „abecedy Sanzeno“, nebo od Venetů, pravděpodobně v oblasti Magrè — inovovali převzatý písemný systém — tj. zařadili do něho některé znaky, jejichž fonetická a fonologická hodnota je doposud nejasná. Zatím se nepodařilo dešifrovat ustálený formulář vlastních jmen na náhrobních, vlastnických nebo dedikačních nápisích, jak jsme na něj zvyklí např. z etruštiny.

2 SCHUMACHER, S. 1992.

3 DE MARINIS, R. 1994.

4 RISCH, E. 1984.

5 SCHUMACHER, S. 1992. Uvádí nejnovější a zatím neúplněnější korpus rétských nápisů — celkem 205.

6 Op. cit. pozn. 2.

O jazykovém charakteru rétských nápisů lze zatím říci jen málo, nejrozšířenější je názor, který se zakládá mimo jiné i na zprávách antických autorů, že se jedná o jazyk neindoevropský více či méně etruskoidní.

Příbuznost Rétů s Etrusky, resp. jejich etruský původ, je doložen u tří antických autorů (Pompeius Trogus, citovaný u Justiniana XX, 5, 9; Plinius, *Naturalis Historia* III, 133; Livius V, 33, 11.)

Podobné zprávy antických autorů však doposud většina badatelů nebrala příliš vážně; stávalo se tak i vzhledem k tomu, že se antičtí autoři „barbarskými“ jazyky nezabývali, vždyť ani Tacitus, když mluví o kmenech žijících v Germánii, nebere v úvahu tyto jazyky. Nejnovější výzkumy však, jak se zdá, dávají antickým autorům do jisté míry za pravdu.

Začátkem devadesátých let zaznamenává bádání o réštíně výrazný posun, S. SCHUMACHER 1992 publikoval nový, relativně úplný korpus dochovaných rétských nápisů,⁷ s rozsáhlým kritickým komentářem a rozbořem všech předěšlých prací o réštíně. Ve své dalších práci⁸ identifikuje shody réštiny a etruštiny v morfologii jmenné i slovesné a pokládá réštinu za jazyk jednoznačně neindoevropský, příbuzný s etruštinou. Rozdíly mezi oběma jazyky jsou ovšem natolik markantní, že réštinu nelze považovat za pouhý dialekt etruštiny. Ke stejným závěrům dospěl také H. RIX 1998; předpokládá, že oba jazyky vzešly z jednoho společného prajazyka, který byl rovněž východiskem jazyka nápisů z ostrova Lémnu (6. stol. př. Kr.). Tomuto společnému prajazyku říká „pratyrsénština“ (Urtyrsenisch). Značné rozdíly mezi oběma jazyky naznačují, že se musely vyvíjet po několik století odděleně, a že nelze Réty považovat za Etrusky vyhnané na sever Kelty na konci 5. stol. př. Kr.

I. 2. Nápis z Valcamonica

Klasifikace nápisů z údolí Valcamonica, v okolí Lago di Garda a Lago Iseo je za současného stavu bádání dosti obtížná. Víme pouze, že tuto oblast obývali ve starověku Kamunové. Z nejstarší doby, se dochovaly časově těžko určitelné figurativní rytiny na skalách — doposud bylo objeveno na tisíc skalních ploch s vyrytými obrázky. Přibližně z 5. stol. př. Kr. pak pocházejí alfabeticke nápis, doposud jich bylo objeveno cca 60, z toho valná většina je vytesána do pískovcových skalních bloků, vyhlazených ledovcem. Objevují se rovněž nápis na keramice a kamenných stélách. Nápisů je proti figurativním výjevům relativně málo a jsou většinou velmi špatně přístupné, nesnadno lze určit směr písma a jeho orientaci. Abeceda nápisů z Valcamonica obsahuje některé doposud nerozluštěné znaky. Většinou se jedná o nápis, jen dvouslovné, slova končí převážně na *-az*, nebo na *-u*, samohláska *o* se tu vyskytuje jen velmi zřídka. Nápis, působí rozhodně dosti odlišným dojmem ve srovnání s nápis, rétskými, rovněž archeologové považují nálezy z této oblasti za svědectví o svébytné kultuře, zatímco antičtí autoři Kamuny spojovali s Réty nebo s Eugany.

⁷ Viz op. cit., pozn. 2.

⁸ SCHUMACHER, S. 1998.

Solidní a úplný soubor kamunských nápisů zatím chybí. O charakteru jazyka těchto nápisů nemůžeme zatím s jistotou mnoho říci. Radke⁹ předpokládal ie. původ kamunského jazyka, a uvažoval o jeho vztazích ke skupině latinsko-faliské, později i ke skupině osko-umberské. Kriticky posuzuje tyto hypotézy Pisani, který kamunštinu pokládá za západní rétsčinu s poukazem na to, že indoevropské rysy mohou být sekundárního charakteru. Indoevropský charakter tohoto jazyka se zatím nepodařilo dokázat.

I. 3. Severopikénština

V oblasti Novilary při adriatickém pobřeží na ose Fano — Pesaro, v bezprostřední blízkosti nálezů jihopikénských nápisů, byly na konci minulého století objeveny pískovcové stély¹⁰ s reliéfy, na čtyřech z nich jsou vytesány nápisy. Stély pocházejí z první čtvrtiny VI. stol. př. Kr., a tvoří velmi kompaktní nápisný soubor, psaný abecedou řeckého typu zprava doleva. Vzhledem k tomu, že historické prameny nevypovídají téměř nic o kmenech, které obývaly ve starověku tuto oblast, označuje se jazyk těchto nápisů čistě arbitrárně jako „severopikénština“. Početné pokusy o interpretaci těchto pravděpodobně náhrobních nápisů zatím ztroskotaly. S jistotou totiž nelze určit ani onomastické formule. Jedná se o jazyk izolovaný, velmi pravděpodobně neindoevropský.¹¹

I. 4. Ligurština

Na jihozápad od území obývaného rétskými kmeny, při Tyrhénském moři byly objeveny ligurské epigrafické památky. Jedná se o pouhé čtyři nápisy, z nichž dva — nejistého čtení — bývají považovány za keltské. Naše znalosti o ligurštině se zakládají převážně na toponomastice (byly izolovány některé sufixy (-*asco*, -*inco*, -*anco*). Jedná se o jeden z nejméně dokumentovaných jazyků staré Itálie, usuzuje se na styky s etruštinou, charakter jazyka je obecně považován za neindoevropský.

I. 5. Sikánština

Jazyk, kterým se podle antické tradice hovořilo ve střední části Itálie, sousedící na východě s indoevropskou sikulštinou a na západě s rovněž indoevropskou elymštinou, prakticky není dokumentován. Jako jediný nápis, který by snad mohl být považován za sikánský se uvádí nápis namalovaný na amfoře nalezený v blízkosti Agrigenta (Montagna di Marzo), je psán řeckou abecedou ve scriptio continua (92 písmen), jazyk tohoto nápisu nepřipomíná žádný nám

⁹ RADKE, G. 1962, celkem uvádí 32 nápisů.

¹⁰ Stéla PID 343 je nepoškozená, zbývající tři jsou silně fragmentární (PID 344-345).

¹¹ M. Durante, byl přesvědčen o indoevropském charakteru těchto památek.

známý jazyk. Nověji uvádí L. Agostiniani¹², že z oblasti obývané Sikány nepochází žádný nápisný doklad sikánštiny.

I. 6. Etruština

Etruština je neindoevropský jazyk, nápisně doložený především ve střední Itálii od 8. stol. př. Kr. až do 1. stol. po Kr. Řekové jim říkali Tyrrhénové, podle jejich mýtického praotce, který je měl přivést do Itálie. Po něm je dodnes pojmenováno Tyrrhénské moře. Etruskové sami si říkali Rasenna, Římané jim říkali Tusci, nebo Etrusci. Etruskové měli živé kontakty s Řeky, Féničany, Latiny a byli ve své době významnými nositeli kultury a civilizace na Apeninském poloostrově. Avšak otázka jejich původu, typologie a interpretace jejich jazyka a mnohé další skutečnosti zůstávají dodnes nevyřešeny.

Otázka původu Etrusků je nepochybně jedním z nejdiskutovanějších problémů na poli etruskologie, existují 3 hypotézy: Herodotos uvádí, že Lýdové z Malé Asie jsou přímými předky Etrusků, kteří emigrovali a založili pod vedením Tyrrhéna svá města na území Itálie. Tato hypotéza byla ve starověku běžně přijímána a jak se zdá, rovněž ji podporují nálezy z řeckého ostrova Lémnu — zejména jde o proslulou stélu ze 6. stol. př. Kr., objevenou v r. 1858 v tamní Kamínii, (později bylo v téže lokalitě nalezeno ještě dalších asi 10 nápisných zlomků). Na stéle je vytesán obraz válečníka s nápisem složeným z 98 písmen, která tvoří 33 slov. Jedná se o jazyk příbuzný etruštině¹³, zachycený tzv. starofryžským písmem, jež bylo řecké i etruské abecedě velmi podobné. Můžeme tudíž předpokládat, že se část Lýdů usadila na Lémnu.

Druhá hypotéza o původu Etrusků pochází z pera řeckého historika Dionýsia z Halikarnassu. Ten žil v době Augustově, zpochybnil Hérodotovu teorii a tvrdil naopak, že Etruskové žili v Itálii odjakživa. Argumentoval jadenak tím, že oni sami si říkali Rasenna (a nikoli Tyrsénoi), a také tím, že Etruskové měli jazyk a zvyky zcela odlišné od jiných středomořských národů a měst. Dionýsios předznamenává svými argumenty diskuse novodobých vědců na toto téma. Lýdština se nám nejeví jako dostatečně podobná etruštině, a ani archeologické nálezy z Lýdie nepodporují Herodotovu hypotézu.

Třetí teorie o jejich původu — vyslovená v moderní době, předpokládá, že Etruskové přišli do Itálie ze severu, dnes se však pokládá za překonanou. Etruská přítomnost v Pádské nížině je spíše dokladem etruské expanze od jihu, po jejich příchodu ze severu neexistuje z archeologického hlediska žádná stopa.

¹² L. Agostiniani, *Les parlers indigenes de la Sicile prégreceque*, LALIES 11, 1992, 125-157.

¹³ Z hlediska fonetického vykazuje jazyk stély z ostrova Lémnu následující shodné prvky s etruštinou: objevují se pouze čtyři vokály, chybí znělé souhlásky, má stejně jako etruština dvě sibilanty, z hlediska gramatického bylo prokázáno používání shodných formulí při vyjadřování věku, datování a vlastnictví, konečně z hlediska lexikálního si odpovídají výrazy pro číslovky.

Ve skutečnosti lze o původu Etrusků říci s jistotou jen velmi málo. Avšak obě tradiční teorie postulované již v antice, v sobě zřejmě skrývají část pravdy¹⁴. Etruská civilizace byla ve svém vývoji nepochybně značně ovlivněna egejskými resp. východními prvky. Pro hypotézu autochthonnosti Etrusků v Itálii zase mluví protovillanovská a villanovská kultura, jež vyústila v kulturu etruskou. Současní vědci se nyní shodují v tom, že ať už je jazykový původ etruštiny jakýkoliv, jejich kultura se vyvinula na Italské půdě a můžeme ji tedy považovat v podstatě za autochthonní. Snahy upřednostnit jednu z teorií a eliminovat tu druhou se dnes mohou jevit jako absurdní také vzhledem k tomu, že Etrurie byla v historické době místem vzájemného soužití a mísení kultur, vlivů a etnik. Otázka původu jazyka zůstává rovněž nevyřešena, ale i zde můžeme vystopovat mísení různorodých prvků: etruština je nepochybně neindoevropský jazyk, existující v dané oblasti již před příchodem indoevropanů, vykazuje však i jisté rysy, jež jsou vlastní jazykům indoevropským (např. zájmeno 1. os. *mi*) a výpůjčky z italských jazyků.¹⁵

Etruskové převzali písmo od Řeků na přelomu 8. a 7. stol. př. Kr. A již v 7. stol. představovali na italské pevnině spolu s Řeky dvě nejvýznamnější etnické a civilizační skupiny a měli rozhodující vliv na kulturní vývoj v Římě v nejstarší době.

Etrušti králové vládli v Římě do r. 509 př. Kr. v etruském slohu byly postaveny nejstarší chrámy v Římě, z tohoto období se nám rovněž dochovalo z Říma více etruských než latinských nápisů, Etruskové tedy dali Římu mnoho nových kulturních vynálezů: monumentální architekturu, zobrazování postav v malířství, luxusní oděv, tanec, hudbu, hry, inženýrské sítě. Za vysoce pravděpodobné se rovněž pokládá, že Římané, spolu s dalšími národy staré Itálie, převzali písmo právě od Etrusků.

V 5. a ve 4. stol. př. Kr. nastává úpadek etruské moci. Etruskové byli organizováni v rámci městských států, v jejichž čele stáli tzv. *lucumoni*, toto společenství bylo však nejednotné.

Z etruské literatury se nám nic nedochovalo. Přestože byli Etruskové postupně romanizováni a asimilovali se s Římany, paměť na ně a mnohé jejich tradice přetrvávaly až do století po změně letopočtu. Maecenas — přítel Augustův pocházel z etruské rodiny, rovněž Claudiova první žena Urgulanilla byla etruského původu. A sám císař Claudius sepsal historii Etrusků o 20 knihách, bohužel se nám však tentos spis nedochoval. Používání písma a knihy byly pro Etrusky velmi důležité a v Etrurii bohatě rozšířené. Etruskové psali na všechno co jim přišlo pod ruku — bronz, keramiku, kámen, zlato, dlažbu, omítku, šaty, do vosku. Od římských historiků víme, že měli tzv. *libri lintei* — knihy s lněnými stránkami. .

Etruština je zřejmě třetím nejstarším písemně doloženým jazykem v Itálii (hned po semitských a řeckých nápisích) a zároveň nejstarším dochovaným autochthonním jazykem vůbec. Zachovalo se cca 11 000 nápisů, většinou velmi

¹⁴ Třetí hypotézu o příchodu Etrusků ze severu nebereme v úvahu, neboť předpokládá jejich příchod do Itálie relativně pozdě, a přirovnává jej k řecké kolonizaci.

¹⁵ BRIQUEL, D., 1992, uvádí např. *nefts* = lat. *nepos*.

krátkých, nejstarší pocházejí z přelomu 8. a 7. stol. př. Kr. a nejmladší z počátku 1. stol. po Kr. Fenomen synkopy — tedy ztráty vokálu uvnitř slabiky jež proběhla v etruštině v době mezi 490 — 460 př. Kr. nám umožňuje rozdělení nápisů na archaické a pozdější.

Etruské nápisy pocházejí převážně z vlastní Etrurie mezi řekami Tiberem a Arno a Tyrhénským mořem, hlavně z Caere, Veji, Falerii, Tarquinií, Volcinií, Populonie, Clusia, Perusie, Cortony, Volterry a Faesule.

Z oblasti Pádské nížiny: z Bologně (Felsina), Atria, Spiny, Mantovy.

Z Kampánie: z Capuy, Noly, Suessuly.

Z Latia: z Říma, Satrica, Praeneste.

Z Umbrie, Ligurie, Corsiky, Tunisu.

Nejdelší nápis — tzv. *liber linteus* — byl nalezen až v Egyptě. Texty z jednotlivých oblastí — ať už ze samotné Etrurie či z daleka mají vesměs svá specifika — liší se stářím, počtem, objevují se na nich odlišné gramatické či ortografické zvyklosti.

Převážná většina etruských textů, které se nám dochovaly, jsou náhrobní nápisy, vytesané na sarkofázích, vyryté na urnách na popel, na cihlách, které uzavírají vchod do hrobky, na stélách a patnicích, na zdech a dveřích hrobek. Jedná se převážně o kratší texty sestávající jen ze jména pohřbeného (to se ovšem často skládá z několika slov), případně nápis obsahuje další údaje o pořbení, o stáří pohřbeného, a o úřadech, které zastával.

Podle obsahu můžeme rozlišit nápisy vlastnické, dedikační, nápisy na stavbách a popisy obrazů na zrcadlech, vázách nebo sarkofázích, a nápisy na mincích.

Delších textů právního nebo religiozního charakteru se dochovalo relativně málo, zmiňujeme ty nejdůležitější:

1) Rituální kalendář — *liber linteus* — sekundárně bylo svitku použito k zavínutí mumie, (nalezen v Egyptě, nyní se nachází v archeologickém muzeu v Záhřebu), text byl zřejmě opsán podle severoetruské předlohy v 1. stol. př. Kr., ale pro četné archaismy se pokládá za podstatně starší. Obsahuje dataci a popisy různých kultovních slavností, z původního textu se dochovala asi polovina — je to dnes 300 řádků, resp. cca 1200 slov.

2) Dalším rituálním kalendářem, leč kratším, je nápis na hliněné desce z kampánského města Capua — pochází z konce 5. stol. př. Kr., text čítá asi 300 slov na 60 řádcích, ale zhruba polovina textu je poškozena. Z tohoto nápisu dnes rozumíme jen některým formulím.

3) Cippus Perusinus — patník z Perugia — který obsahuje pozemkovou smlouvu o 45 řádcích, (136 slov) z 2. stol. př. Kr.

4) Dvě „*defixionum tabellae*“ (proklínací tabulky) z Populonie, obsahují jména proklínaných osob a proklínací formule.

5) Kratší rituální nápis na olověné destičce z Magliana má asi 70 slov, je datován kolem r. 400 př. Kr., vykazuje pozoruhodný způsob orientace písma: tzv. *scriptio serpentina*.¹⁶

¹⁶ Ve tvaru stočeného hada.

6) Zvláštností mezi dochovanými etruskými dokumenty je nepochybně bronzová nápodoba obětních jater, na níž je velké množství vyrytých zkrácených jmen božstev. — Velmi pravděpodobně se jedná o pomůcku haruspika.

Dochovalo se rovněž asi 30 etruských bilingvních textů. Z nich nejzajímavější jsou bezpochyby zlaté tabulky z Pyrgi: text je etruský a fénický — jedná se o kultovní dedikaci, ovšem texty si navzájem odpovídají jen v hrubých rysech, většinou nikoli v konkrétních formulacích. Ostatní bilingvní nápisy jsou etrusko-latinské. Další zajímavou kategorií nápisů jsou etruské abecedáře, dochovalo se jich na 40. Nejznámějším a nejstarším etruským abecedářem je slonovinová psací tabulka z lokality Marsiliana d'Albegna na jejímž horním okraji je zprava doleva vyryto 24 znaků abecedy, tabulka se datuje do druhé čtvrtiny 7. stol. př. Kr.¹⁷

Etruskové převzali abecedu kolem r. 700 paralelně na více místech od řeckých kolonistů v Neapolském zálivu — jednalo se o tzv. abecedu západořeckého typu. A již v 7. stol. př. Kr. se etruština vyznačovala co do kvantity výjimečnou epigrafickou produkcí ve srovnání s nápisnou dokumentací ostatních jazyků v Itálii během prvního století její existence. Ze sedmého století se zachovalo přes dvě stě etruských nápisů, z následujícího, tedy 6. stol. př. Kr. máme přes pět set nápisů, pocházejících z početných lokálních písařských škol či center. Tento sám o sobě nesporně velmi vysoký počet archaických etruských nápisných dokladů, vynikne zvláště ve srovnání s latinskými památkami, kterých se ze 7. a 6. stol. dochovalo celkem 8, nepočítáme-li fragmentární nápisy a střepy, zdá se dokonce, že etruská nápisná produkce prvních století početně převyšuje i nápisy řecké z téhož období.¹⁸

Vlastní převzetí abecedy bylo u Etrusků, jakož i u ostatních národů staré Itálie spojeno s určitými inovacemi, resp. s pokusy o přizpůsobení řecké alfabety potřebám etruského fonologického systému. Jak nám dosvědčují abecedáře, Etruskové převzali a zřejmě se i naučili všechny znaky převzaté abecedy, včetně těch, které nepoužívali. Etruština neměla znělé okluzívy *b*, *d*, *g* ani samohlásku *o*, na archaických abecedářích tedy nalezeneme příslušné znaky, ale v praxi jich nebylo použito na žádném nápisě.¹⁹ Nepoužívali rovněž fénické *samekh*.

Podle toho, jak se používají jisté znaky a jakou hláskovou hodnotu mají, můžeme v době archaické rozdělit etruské panství na dvě velké části s rozdílnými ortografickými zvyklostmi.

Na severu Etrurie se používalo pro /k/ znaku *K* (kappa), pro postdentální /s/ (san *M*), a pro palatální *S* tedy /š/ (sigma) a pro /f/ znaku *8*.

Na teritoriu jižní Etrurie se používalo pro hlásku /k/ zvláštní ortografické pravidlo tzv. *C/KQ* konvence:²⁰

¹⁷ PANDOLFINI, M., PROSDOCIMI, A. L. 1990.

¹⁸ BRIQUEL, D. 1991, str. 617.

¹⁹ S výjimkou řeckého znaku pro gamma, který se však v etruštině používal pro neznělé /k/.

²⁰ Tato *C/K/Q* konvence se zřejmě uplatňovala i v archaické latině, např. na nápisu z římského fora, viz WACHTER, R. 1987.

Znak pro gamma $C = /k/$ před E a I, znak pro kappa $K = /k/$ před A a znak pro quoppa $Q = /k/$ před U. $/s/$ se na jihu zapisuje pomocí tříčárkového sigma a $/f/$ pomocí spřežky FH nebo HF . $/š/$ se vyjadřuje buď pomocí znaku $san M$ nebo čtyřčárkového sigma.

Tento komplikovanější jižní ortografický systém pak kolem r. 600 ustupuje jednodušší variantě severní, upouští se od $C/K/Q$ konvence a hláska $/k/$ se zapisuje znakem C . Rovněž místo spřežky FH pro $/f/$ ²¹ se zavádí znak δ . Ovšem dochovaly se i četné místní varianty s různými specifickými rysy.

V Etrurii se zřejmě naučili psát také Římané, tento fakt bývá dokládán následujícími argumenty: znakem C se zapisovala v archaické latině neznělá souhláska — tedy $/k/$ nikoliv gamma, latinské F digamma nemá fonetickou hodnotu $/w/$ jak je tomu v řečtině, nýbrž je znakem pro $/f/$. Ovšem fakt, že latina zachovala b, d, o (hlásky, které etruština nepoužívá) svědčí jednak o tom, že Latinové převzali abecedu velmi brzy, tedy v době, kdy zmíněné znaky ještě byly na etruských abecedářích, jednak o tom, že byli zřejmě také v přímém kontaktu s Řeky. Latinské písmo následovalo etruské ortografické zvyklosti ještě i později. Znak K byl omezen jen na některá jména Kaeso, Kalendae, Q quoppa se udrželo před u (qu). Od 2. pol. 6. století se vyvíjí latinské písmo již samostatně, zavedení znaku δ pro $/f/$ už latina neprodělala.²²

V nejstarší době v etruštině kolísá orientace písma²³, archaické nápisy jsou psány jak zprava doleva tak zleva doprava, kolem poloviny 6. stol. př. Kr. se definitivně prosazuje psaní zprava doleva, toto pravidlo bývá jen příležitostně porušováno pod vlivem latiny, a to až v pozdní době. Slova v textu bývají oddělena tečkami, někdy také mezerami mezi slovy. Archaické etruské nápisy však často slova nijak neoddělují, tj. používají tzv. „scriptio continua“.

Etruština má jen 4 vokály A, E, I, U , u se později vyslovovalo jako o . V 1. pol. V. stol. dochází v etruštině k důležité vývojové změně — prodělává synkopu: tento vývoj měl ovšem za následek značné změny ve struktuře etruských slov: *hercule* — *hercle*, *tanaxvil* — *tanxvil*. Příčinou synkopy byl zřejmě velmi silný dynamický přízvuk na první slabice slova. Fonologický systém etruštiny byl pravděpodobně konzervativní tj. na dochovaných nápisích se neobjevují nové znaky, jak je tomu např. v umberštině, ani hláskové změny nejsou doloženy. Rovněž rotacismus, který zasáhl latinu, falištinu a umberštinu etruština neprodělala.

Typologicky patří etruština k aglutinačním jazykům, gramatické kategorie se vyjadřují sufíxy. Jeden sufix v etruštině vyjadřuje téměř vždy jen jednu gramatickou kategorii nikoli kombinaci několika gramatických kategorií současně, jako je tomu např. v češtině. Většina etruských nominálních kategorií byla již identifikována, ale jejich význam v některých případech zůstává nejasný.

²¹ Tato spřežka pro zapisování hlásky $/f/$ je doložena i na archaických latinských nápisích, především na zlaté sponě z Praeneste.

²² RIX, H. 1984.

²³ Velmi podobná je situace v latině v době archaické, na konci 6. století se ustaluje psaní zprava doleva.

U jmen rozlišuje etruština číslo (jednotné a množné), dále rod (mužský a ženský), ten se však omezuje pouze na vlastní jména. Etruština formálně nerozlišuje mezi nominativem a akuzativem, u substantiv a adjektiv se nominativ-akuzativ sg. považuje za základní tvar, může plnit rovněž funkci vokativu. Akuzativ odlišný od nominativu je doložen jen u osobních a ukazovacích zájmen *mi* : *mini*, tvoří se sufixem *ni*, později jen pomocí *-n*. Dalším bezpečně doloženým pádem je lokativ, který může vyjadřovat místo, čas, prostředek, a způsob. Dále byl identifikován pád funkčně odpovídající genitivu, na etruských nápisech se často objevuje v rámci vlastnických formulí. Ablativem se v etruštině vyjadřuje původ a rovněž agens v pasivních konstrukcích. Další pád, zakončený na *-si/-ale* odvozený od genitivu přidáním vokálu (*i* nebo *e*), jehož funkce nebyla doposud spolehlivě objasněna bývá někdy ztotožňován s dativem²⁴, H. RIX, 1984 jej interpretuje jako „pertinentiv“²⁵. Přičemž musíme mít na paměti, že označení etruských pádů latinskou terminologií se používá pro zjednodušení, etruské pády se latinským jen částečně funkčně podobají. Paradigmata adjektiv a substantiv jsou v etruštině stejná. Komparativ zatím nebyl identifikován.

Dále jsou v etruštině doložena zájména: osobní zájmeno 1. osoby v nominativu a akuzativu *mi* : *mini* a zájména ukazovací, zájména vztažná.

Známý jsou rovněž číslovky základní od 1–6, dochované na hracích kostkách z Vulci,²⁶ *thu* jedna, *zal* dvě, *ci* tři, *huth* čtyři, *mach* pět, *sa* šest. Desítky se tvoří připojením sufixu *-alch* k číslovce základní: *cealch* třicet.

U sloves rozlišuje etruština čas, způsob (aktivum a pasivum), nerozlišuje však osobu ani číslo. Slovesa jsou v etruštině podstatně méně doložena než podstatná jména, je tomu tak díky povaze dochovaných napsů, převážně náhrobních, nescoucích velmi často jen jména zesnulých. Nejlépe doloženou slovesnou formou je minulý čas, který se často objevuje v dedikačních formulích, tvořený sufixem *-ce*, např. *turuce* věnoval, v pasivu sufixem *-che* např. *zichuche* bylo napsáno. Za základní tvar paradigmatu etruského slovesa se považuje většinou jen v rituálních textech doložený *imperativ*, znám je dále *injunktiv* — vyjadřující nadčasové konstatování, *konjunktiv* — vyjadřující výzvu, *infinitiv a participium přítomné i minulé*. Kromě primárních sloves byla identifikována rovněž denominativa.

Etruská slovní zásoba čítá na 8000 slov, včetně vlastních jmen, která tvoří převážnou většinu dochovaného materiálu.

Etruština zůstává nadále do značné míry jazykem opředěným tajemstvím, a vzhledem k tomu, že je v podstatě jazykem izolovaným, je doposud pouze částečně interpretována. Přestože známe dva další jazyky — jazyk stély z Lémnu a réštínu, které se pokládají za geneticky příbuzné s etruštinou, jejich dokumentace je natolik fragmentární, že by jen stěží mohly přispět k objasnění etruské problematiky.

²⁴ BRIQUEL, D. 1992, CRISTOFANI, M. 1985.

²⁵ RIX, H. 1984, str. 223 hovoří o „pertinentivu“ jakožto emfatickém genitivu. Viz také AGOSTINIANI, L.: 1992, odmítá termín „pertinentiv“ a pád *-si/-ale* pokládá pouze za rozšířený genitiv, s poukazem na to, že je funkčně s genitivem shodný.

²⁶ Velmi dlouho trvaly odborné diskuse zda *huth* znamená čtyři nebo šest.

BIBLIOGRAFIE

- AGOSTINIANI, L. 1992: Contribution à l'étude de l'épigraphie et de la linguistique étrusques, *LALIES* 11, 37–74.
- AIGNER-FORESTI, L. 1992: Etrusker im Land der Ligurer: Merkmale und Bedeutung ihrer Anwesenheit, in: *Etrusker nördlich von Etrurien*, Wien, 103–111.
- ANATI, E. 1960: *La civilisation du Val Camonica*, Paris.
- BONFANTE, G. et L. 1983: *The Etruscan language, an introduction*, Manchester.
- BRIQUEL, D. 1991: L'écriture étrusque. D'après les inscriptions du VIIe s. av. J.–C., in: *Phoinikeia Grammata. Lire et écrire en Méditerranée*, Liège, 615–631.
- BRIQUEL, D. 1992: Le problème des origines étrusques, *LALIES* 11, 7–35.
- COLONNA, G. 1982: *La Romagna tra Etruschi, Umbri e Pelasgi; La Romagna tra VI e IV sec. a. C. nel quadro della protostoria dell'Italia centrale*, Bologna, 45–66.
- CRISTOFANI, M. 1973: *Introduzione allo studio dell'etrusco*, Firenze 1985: a cura di, *Dizionario della civiltà etrusca*, Firenze.
- DE MARINIS, R. 1988: *Le popolazioni alpine di stirpe retica, Italia omnium terrarum parens*, ed. G. Pugliese Caratelli, str. 101–158.
- DE MARINIS, R. 1994: *Le popolazioni dell'Italia nord-occidentale e dell'area alpina centro-orientale*, in: *Antiche genti d'Italia, Catalogo di mostra*, ed. P.G. Guzzo, S. Moscati, G. Susin, Rimini str. 67–70.
- DURANTE, M. 1962: *Commento all'iscrizione di Novilara*, *Ric. Ling.* 5, 65–86.
- DURANTE, M. 1978: *Nord piceno: la lingua delle iscrizioni di Novilara*, in *PCIA VI*, Roma, 393–400.
- IMPERATO, M. 1990: *La posizione linguistica dell'etrusco*, *AION* 12, 327–356.
- IMPERATO, M. 1994: *Le lingue genealogicamente isolate dell'Italia antica: convergenze e difformità*, *LF* 117, 186–206.
- MAGGIANI, A. 1971: *Leponzio-ligure*, *SE* 44, 258–264.
- MANCINI, A. 1980: *Le iscrizioni della Valcamonica*, *Studi Urbinati*, ser. B. *Suppl. ling.* 2, str. 75–166.
- MANCINI, A. 1982: *Iscrizioni in caratteri nordetruschi di Luine*, in *E.Anati, Luine collina sacra, Capo di Ponte*, str. 223–231.
- MANCINI, A. 1984: *Materiale epigrafico di Foppe di Nadro*, in *BCCSP* 21, str. 85–94.
- MANCINI, A. 1991: *Iscrizioni retiche e iscrizioni camune. Due ambiti a confronto*, *Quaderni di Dip. di Ling. dell'Università di Firenze* 2, 77–113.
- MARINETTI, A. 1991: *Un'iscrizione retica su un piccolo osso di animale dal Maton di Castelrotto*, *Annuario storico della Valpolicella*, str. 39–40.
- METZGER, R. I. — GLEIRSCHER, P. 1992: *hrsg. Die Räter, (I reti)*, Bolzano.
- MORANDI, A. 1982: *Epigrafia Italica*, Roma, str. 207–210.
- MORANDI, A. 1989: *Le iscrizioni di Novilara*, *StudOliv* 8–9, 105–135.
- NEDOMA, R. 1995: *Die Inschrift auf dem Helm B von Negau, Möglichkeiten und Grenzen der Deutung norditalischer epigraphischer Denkmäler*, Wien.
- PALLOTTINO, M. 1985: *Etruscologia*, Firenze.
- PFIFFIG, A. J. 1969: *Die etruskische Sprache*, Graz.
- PISANI, V. 1964: *Lingue dell'Italia antica oltre...*, str. 327–330.
- PROSDOCIMI, A. L. — PANDOLFINI, M. 1990: *Alfabetari e insegnamento della scrittura in etruscia e nell'Italia antica*, Firenze.
- PROSDOCIMI, A. L. 1971: *Leponzio-ligure*, *SE* 44, 265–266.
- PROSDOCIMI, A. L. 1965: *Per una edizione delle iscrizioni della Valcamonica*, *SE* 33, str. 575–599.
- RADKE, G. 1962: *Neue Felsinschriften der Val Camonica*, *Gymnasium* LXIX, str. 497–520.
- RADKE, G. 1962a: *RE, Suppl. IX* 1962, str. 1782–4, *Valcamonica*.

- RISCH, E. 1984: Die Räter als sprachliches problem, in: Das Räterproblem in geschichtlicher, sprachlicher und archäologischer Sicht, Schriftenreihe des Rätischen Museums Chur 28, 22–36.
- RIX, H. 1998: Rätisch und Etruskisch, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Kl. Schr. 68, Innsbruck.
- RIX, H., 1984: La scrittura e la lingua, in M. Cristofani (ed.) Gli etruschi, una nuova immagine, Firenze, 210–238.
- RIX, H., 1992: Etruskische TEXTE, I, II, Tübingen
- SCHUMACHER, S. 1992: Die rätischen Inschriften, Geschichte und heutiger Stand der Forschung, Archaeolingua, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Innsbruck.
- SCHUMACHER, S. 1993: das Etruskische und die „rätischen“ Inschriften aus der Sicht der Sprachwissenschaft und Epigraphik, Helvetia archaeologica 24, (1993, 33–50).
- SCHUMACHER, S. 1998: Sprachliche Gemeinsamkeiten zwischen Rätisch und Etruskisch, Der Schlem 72,2, 1998.
- SÜSS, E. 1958: Le incisioni rupestri della Valcamonica, Milano.
- TIBILETTI-BRUNO M. G. 1970: Problemi gallo-liguri, in: La città etrusca e italica preromana, Atti del convegno Bologna, 373–389.
- TIBILETTI-BRUNO, M. G. 1978: Camuno, Retico e Pararetico, PCIA VI, Roma, str. 211nn.